

сумна-сумненькую, што, выслухайшы яе, — раз, два — ды бухтыль у вір галавою (Я. Купала). А голас такі грубы-грубы, што ўсе напалохаліся (Я. Колас). Быў у гэтага багатыра сад прабальшэнны-вялікі (Чар. казкі). Вось тут у нас на паляне сільны-прасільны багатыр (Беларуск эпас). Ажно ўвайшлі мы ў цёмны-цямніосенькі, дзікі лес (Я. Купала). Такія словы-паўторы ў помніках старабеларускай пісьменнасці таксама не сустракаюцца. Іх выкарыстанне не выходзіла за межы вуснай народнай творчасці. Толькі пазней, у XIX—XX стагоддзях, яны сталі пранікаць у мастацкую літаратуру.

Такім чынам, сярод складаных прыметнікаў, утвораных шляхам аб'яднання двух простых, у гісторыі беларускай мовы адбыліся пэўныя змены. Побач са значным павелічэннем колькасці такіх слоў (асабліва са значэннем колераабзначэння) у сучаснай беларускай літаратурнай мове пашырыліся таксама іх словаўтваральныя тыпы. Складаныя прыметнікі, што ўзнікаюць на аснове двух адносных, прыкметна папаўняюць яе тэрміналагічныя сродкі.

¹ Брысіна М. В. Возможные условия образования сложных прилагательных от двух простых. — Уч. зап. Саратовск. гос. пед. ин-та, вып. XVII. — Саратов, 1955, с. 248.

² Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. — Труды Моск. ин-та ист., филол. и лит.-ры, т. V. — М., 1939, с. 46.

³ Гл.: Булахаў М. Г. Словаўтварэнне прыметнікаў у старабеларускай мове. — Працы Ін-та мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР, вып. VII. — Мінск, 1960, с. 158.

⁴ Гл.: Шимчук Э. Г. Заметки по русской советской и исторической лексикографии. — У зб.: Лексикология и лексикография. — М., 1972, с. 172.

⁵ Гл.: Булахов М. Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков. — Минск, 1979, с. 29.

⁶ Шимчук Э. Г. Назв. работа, с. 172.

⁷ Гнеўка В. Т. Складаныя прыметнікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. — Мінск, 1963, с. 10.

Т. А. МАЛЬЦАВА

ДА ВЫВУЧЭННЯ ЛЕКСІКІ ФРАНЦУЗСКАГА ПАХОДЖАННЯ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сярод важнейшых праблем гісторыі беларускай мовы значная роля адводзіцца праблеме яе кантактаў з іншымі мовамі і запазычання на розных ўзроўнях. Запазычэнне лексікі — адзін з галоўных спосабаў узбагачэння мовы, яркае сведчанне культурных, дзяржаўных і гаспадарчых сувязей паміж народамі. Актуальнасць даследавання гэтай з'явы абумоўліваецца тым, што запазычаныя словы выконваюць важныя функцыі ў сістэме лексічных сродкаў.

Адным з пластоў запазычанай лексікі ў беларускай мове з'яўляюцца словы французскага паходжання (галіцызмы). Пераважная большасць іх пранікла праз пасрэдніцтва іншых моў на працягу XIX—XX стагоддзяў. Аднак нямала слоў французскага паходжання сустракаецца ўжо ў помніках беларускай пісьменнасці XVI—XVII стагоддзяў. У працы А. М. Булыкі «Даўнія запазычанні беларускай мовы» іх адзначана звыш 50: *амборъ* «амбра», *аркабузъ* «ружжо, стрэльба», *банкетъ* «банкет», *биретъ* «берэт», *бурда* «скандал», *деликатъ* «пястун», *зефиръ* «заходні вецер», *калцеданъ* «калчадан», *куша* «лук з прыкладам», *пательня* «скаварада», *процедаръ* «працэдура, спосаб», *презентъ*, *презента* «падарунак», *тура* «асадная вежа», *фатыга* «клопаты» і інш. Лічыцца, што старабеларуская мова запазывала гэтыя словы праз польскую мову.¹ Але па меры таго, як узмацняліся кантакты беларускага народа з рускім, польская мова паступова страчвала ролю пасрэдніцы ў працэсах узбагачэння беларускай мовы іншамовнай лексікай. Лексіка іншамовнага паходжання, асабліва з заходнееўрапейскіх моў, у апошнія два стагоддзі паступае ў беларускую мову найчасцей праз рускую. Гэта датычыцца, зразумела, і слоў французскага паходжання тыпу *багаж*, *брыга-*

дзір, бювар, галерэя, гарнізон, канапа, карнавал, кантраст, п'еса, романс, саксафон, фаянс, фураж, эпілог і да т. п.

У сувязі з тым, што многія з іх ужываюцца ў розных еўрапейскіх мовах — англійскай, нямецкай, галандскай, польскай і інш. — і сталі па сутнасці інтэрнацыяналізмамі, выказваюцца супярэчлівыя меркаванні адносна тых крыніц, з якіх гэтыя словы прыйшлі ў рускую мову. Адсюль узнікаюць цяжкасці і пры вызначэнні слоў французскага паходжання ў беларускай мове. Так, некаторыя даследчыкі такія словы, як *банкёт, батарэя, брыгадзір, драгун, кабінет, лейтэнант, мушкет, мушкецёр, пісталет, план, сэрвіз* і да т. п., адносяць да нямецкіх запазычанняў ва ўсходнеславянскіх мовах². У працах іншых жа даследчыкаў гэтыя словы небеспадстаўна кваліфікуюцца як французскія запазычанні. Польскімі запазычаннямі часам лічацца словы тыпу *берэт, банкёт, прэзент* і да т. п., у той час як А. М. Булыка³ разглядае іх як французскія запазычанні. Што датычыць слоў *бюджэт, журы*, то В. М. Арыстава лічыць англізмамі⁴, але М. Фасмер і аўтары іншых этымалагічных слоўнікаў адносяць гэтыя словы да французскіх запазычанняў. Такі разнабой у вызначэнні крыніц запазычання з'яўляецца звычайнай з'явай⁵.

У лінгвістычнай літаратуры, як вядома, няма адзінага тлумачэння тэрміна «крыніца запазычання». Разумеюць яго па-рознаму ў залежнасці ад уліку такіх фактараў, як 1) *генетычная прыналежнасць* слова да лексічнага складу якой-небудзь мовы; 2) *асаблівасці яго формы і значэння*; 3) *непасрэднасць і апасродкаванасць* запазычання. Запазычаныя словы, як правіла, адаптуюцца запазычваючай мовай згодна ўласцівым ёй фанетычным законам. Але многія з запазычаных слоў аднолькава гучаць у розных мовах. У гэтым і заключаецца галоўная цяжкасць распазнання крыніцы запазычання. Не заўсёды ўдаецца дакладна вызначыць паходжанне таго ці іншага запазычанага слова. Для гэтага прыходзіцца ўлічваць не толькі ўласна лінгвістычныя, але і знешнія экстралінгвістычныя фактары ў іх комплексе. Такі комплексны падыход да вызначэння запазычанай лексікі дае падставы адносіць да слоў французскага паходжання ў беларускай мове як генетычна французскія словы, так і словы, якія цалкам або нейкімі сваімі марфемамі ўзыходзяць да іншых моў, але праніклі ў беларускую мову з формай і значэннем, уласцівымі французскай. Даволі надзейнымі аказваюцца, зразумела, крытэрыі, якія грунтуюцца на ўліку пэўных фармальных прымет запазычаных слоў — фанетычных, акцэнталагічных і марфалагічных.

Важнейшымі фанетычнымі прыметамі слоў французскага паходжання з'яўляюцца наступныя: а) *своеасаблівыя спалучэнні галосных* з зычнымі *бю, пю, лье, лья, нья, аж, яж, эт* у пачатку слоў (*бювар, бюракрат, бюро, пюрэ*), у сярэдзіне слоў (*бельэтаж, гарэльеф, більярд, брыльянт, гільяціна, каньяк*), у канцы слоў (*вернісаж, гарсаж, мантаж, трыкатаж, камуфляж, трэльяз, менуэт, піруэт, сілуэт*); б) *такія гукавыя спалучэнні ў розных частках слоў, як ая (фаянс), еа (сёанс), ія (мініяцюра), юа (нюанс), юі (сюіта), уа (амплуа, вуаль, будуар, рэпертуар, тратуар), кст (экстэр'ер), кспр (экспрэсіянізм)*; в) *спалучэнні галосных з групай зычных, у склад якой уваходзяць насавыя: амб (ансамбль), амп (ампір, амплуа), анд (жандар, каманда), анр (жанр), ант (антанта, антракт, камендант, сержант), анс (аванс, баланс, дысананс), ент (абанемент, апладысменты, дывертысмент, перманент), янт (брыльянт)*.

У пералічаных вышэй словах націск захоўваецца на тым складзе, што і ў французскай мове. У асобных выпадках, аднак, націск у словах французскага паходжання, якія праніклі ў беларускую мову праз пасрэдніцтва польскай або рускай моў, мог перамясціцца на іншы склад, параўн., напрыклад: бел. *бўтэль*, польск. *butel*, руск. *бутыль*, франц. *bouteille*; бел. *канáпа*, польск. *kanápa*, руск. *канáпé*, франц. *canapé*; бел. *ві́за*, польск. *wíza*, руск. *víza*, франц. *visá*. Аднак масавы перанос націску ў запазычаных словах французскага паходжання не назіраецца. Таму гэтая акцэнталагічная прымета з'яўляецца вельмі істотнай пры іх

ідэнтыфікацыі. Як акцэнталагічную прымету слоў французскага паходжання можна лічыць таксама націскныя галосныя ў канцы нескланяльных назоўнікаў: *бюро́, кінó, паліто́, бізэ́, муліне́, кафе́, рэ́ле, экспазэ́, канферанс'е́*.

Марфалагічнымі прыметамі слоў французскага паходжання часцей за ўсё з'яўляюцца прыстаўкі і суфіксы. Так, спрадвечна французскімі з'яўляюцца ўсе словы з прыстаўкай *аван-* «перад-»: *авангард, аванпост, авансэна*. Прыстаўка *дэз-* «ад- (раз-)» характэрна таксама пераважна для слоў французскага паходжання: *дэзарганізацыя, дэзарыентацыя*. У словах французскага паходжання выяўляюцца характэрныя для французскай мовы суфіксы *-эр, -юр, -ёр, -аж/яж, -ад, -ант, -ент, -ас*: *акушэр, дэбаркадэр, бардзюр, турнюр, антрэпрэнёр, гувернёр, гравёр, дублёр, жанглёр, партнёр, абардаж, ажыятаж, бліндаж, персанаж, трыкатаж, трэльяж, грэльяж, бравада, брыгада, каланада, ліманад, марынад, інтэндант, абанент, грымаса*.

Слоўнік французскай мовы, як і іншых моў, этымалагічна не аднародны. У яго уваходзяць, акрамя ўласна французскіх слоў, грэцызмы, лацінізмы, італьянізмы, германізмы і інш. Калі лічыць, як гэта было адзначана вышэй, словамі французскага паходжання ў беларускай мове не толькі спрадвечна французскія словы, але і ўсе іншамовныя словы з формай і значэннем, уласцівымі французскай мове, то ў такім разе фармальныя (фанетычныя, акцэнталагічныя і марфалагічныя) прыметы якраз і могуць служыць рашаючым фактарам для аднясення таго ці іншага іншамовнага слова да галіцызмаў у беларускай мове. Параўн., напрыклад: бел. *арнамент*, руск. *орнамент*, франц. *ornement*, але лац. *ornamentum*, бел. *вестыбюль*, руск. *вестибюль*, франц. *vestibule*, але лац. *vestibulum*; бел. *дуэль*, руск. *дуэль*, франц. *duel*, але лац. *duellum*; бел. *спектакль*, руск. *спектакль*, франц. *spectacle*, але лац. *spectaculum*; бел. *сэнс*, франц. *sens*, але лац. *sensus*; бел. *талент*, руск. *талант*, франц. *talent*, але грэч. *taledos*; бел. *драгун*, руск. *драгун*, але ням. *Dragoner*. Слова *акорд* адны даследчыкі лічаць лацінскім, другія — італьянскім запазычаннем, у той час як на падставе фармальных прымет яго правільней аднесці да французскіх запазычанняў. Параўн.: бел. *акорд*, руск. *аккорд*, франц. *accord*, італ. *accordo*.

Возьмем некалькі прыкладаў для пацвярджэння важнасці акцэнталагічных крытэрыяў. Параўн.: бел. *пісталёт*, руск. *пистолет*, франц. *pistolét*, ням. *Pistóle*; бел. *сцэна*, руск. *сцена*, франц. *scène*, грэч. *skené*. Што датычыць семантычных крытэрыяў вызначэння слоў французскага паходжання, то праілюструем гэта на наступных прыкладах: бел. *апетыт* — «жаданне есці»; руск. *аппетит* — «жаданне есці», франц. *appetit* — «жаданне есці, жаданне наогул», лац. *appetitus* — «жаданне»; бел. *сцэна* і руск. *сцена* — пляцоўка, дзе адбываецца тэатральны паказ: асобная частка дзеі, акта п'есы, спектакля; у шырокім сэнсе тое, што тэатр; франц. *scène* — «сцэна, тэатр, падмосткі; драматычнае мастацтва; месца, на якім адбываецца дзеянне, арэна»; грэч. *skene* — «палатка, шацёр; тэатральная сцэна».

Экстралінгвістычныя фактары даюць магчымасць устанавіць паходжанне запазычанага слова ў сувязі з гісторыяй той рэаліі, якую яно абазначае. Так, слова *імпрэсіянізм* лічыцца французскім запазычаннем на той падставе, што імпрэсіянізм як мастацкая плынь зарадзіўся ў Францыі ў канцы 60-х гадоў XIX стагоддзя. На падставе ўліку экстралінгвістычных фактараў без цяжкасці можна выявіць французскае паходжанне такіх слоў, як *каньяк* (ад назвы французскага горада Каньяк); *бешамель* (ад імя прыдворнага караля Людовіка XIV Бешамеля; які ўпершыню прыдумаў падліву з такой назвай) і да т. п. Увогуле вызначэнне слоў французскага паходжання ў беларускай мове — справа выключна складаная і зусім мала вывучаная з пункту гледжання ўстаўлення крыніц іх запазычання.

¹ Гл.: Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972.

² Гл.: Reitsak A. Entlehnungen aus germanischen Sprachen in der russischen Lexik des XV—XVII Jh., nachgewiesen in den Denkmälern der diplomatischen und kommerziellen Beziehungen.— Zeitschrift für Slavistik, Bd. 8, Hf. 1.— Berlin, 1963.

³ Гл.: Булыка А. М. Указ. работа.

⁴ Гл.: Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты.— Л., 1978, с. 40.

⁵ Гл.: Веселитский В. В. Отвлеченная лексика в русском литературном языке XVIII — начала XIX века.— М., 1972, с. 113.

А. И. АЛЕХИНА

К ИССЛЕДОВАНИЮ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА

Фразеологический состав языка характеризуется признаками системности. Система — это форма синтезирующего познания, через призму которого устанавливается взаимодействие однородных и неоднородных элементов как единого целого. Значит, системное исследование не только должно обобщать и систематизировать факты, но и стремиться раскрывать новые.

Представляется, что через иерархическую структуру лексико-фразеологической парадигмы может быть определена и фразеологическая система как совокупность фразеологических единиц. В этой связи ономазиологическое изучение показало способность фразеологической единицы соотноситься с любым познанным явлением или предметом действительности и входить в ту или иную лексико-фразеологическую парадигму. Входя в такие парадигмы, единицы фразеологической системы характеризуются: 1) распространенностью, т. е. способностью проникать в те или иные сферы общения; 2) употребительностью, т. е. преимущественной, в сравнении со словом, годностью к обращению, вызванной либо отсутствием слов для какого-то названия, либо сигнификативной недостаточностью слова, либо необходимостью распространенного толкования для обозначения тех или иных явлений действительности; 3) значимостью или экспрессивно-эмоциональной выразительностью, ведущей к точной характеристике кого-либо или чего-либо, что не может быть выражено ни одним словом-синонимом лексико-фразеологической, семантической группы. Все это может служить дополнительными признаками такого инварианта, как устойчивость употребления при наличии других «инвариантов устойчивости»¹. Кроме того, лексико-фразеологическая парадигма указывает на определенный характер отношений ее единиц: семантические классы частей речи, лексико-фразеологические семантические группы и соответственно лексические семантические группы и фразеологические семантические группы, семантические категории синонимов, антонимов, омонимов, полисемии, которые подчеркивают проблематику лексической и фразеологической семантики и структуры и в то же время указывают на элементы самой фразеологической системы и ее структурной организации. Таким образом, фразеологическая система может быть определена как совокупность фразеологических единиц и их структурных отношений, образующих устойчивое, единое и функциональное целое.

Сложность синтагматических и парадигматических отношений во фразеологии усугубляется тем, что слово, как внутренний элемент этих отношений, «выступает» в них не «в чистом виде» тех или иных отношений, а как единица, для которой характерна синтагматико-парадигматическая взаимообусловленность этих связей, которые, как известно, достаточно емки и объемны. Где, на каком участке этих отношений слова теряют все связи и превращаются в «компонент», который, с точки зрения В. Н. Жукова, есть не что иное, как составная часть фразеологизма, лишенная основных признаков слова. «Компонент — это деактуализованное слово...»². Может ли в таком случае «семантическая целостность» фразеологизма строиться на пустом месте и представлять собой в то же время «внутреннее смысловое единство, обусловленное, вызванное к